

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מג, תשנ"ב



האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

עוד סימנים בלשון העברית

בעלי דקדוקים לא מעטים, מאז תחילת העיסוק בתיאור הלשון העברית, הרבו לקבוע סימני זיכרון לענייני הלשון שדנו בהם (ראה למשל **ספר זכרון** לר' יוסף קמחי וכתבי אליהו בחור). מבחר לא גדול מאותם סימנים הביאו י' ינאי וי' עופר במאמרם "יְסִימָנָד": סימנים בלשון העברית" (לשונונו לעם, מחזור מב, התשנ"א, עמ' 143-145). במאמר זה אני מבקש להוסיף על החומר שהובא במאמר הנזכר.

א

מחברים רבים נתנו סימנים לאותיות השורש ולאותיות התוספת. נוסף על רס"ג, מנחם, דונש, יונה אבן ג'נאח ושלמה בן גבירול, שסימניהם נזכרו במאמר, נזכיר פה מחברים אחרים, שביקשו לרמוז לשמם (או שם חיבורם) בסימן ה"נוספות":

אדנים הלוי בר לבראט, בספר השגותיו על רס"ג: **אדניה שלו כתם טב** (רוב החוקרים מסכימים, כי זהו דונש בן לברט, אך יש המטילים בכך ספק). • לוי בן אלתבאן: **כשם לוי התבאן** • משה קמחי: **משה כתב אלינו** • משה בן יצחק בן הנשיאה, שכתב את החיבור "ספר השהם": **כותל אבני שהם** • אברהם דבלמס: **ובלמשי אתכנה** • אליהו בחור: **שם אליהו נכתב** • שמואל ארקוולטה: **שמואל הכתיבן** • שלמה די אולוויארה: **יכתוב נא שלמה**.

מעניין במיוחד הוא הסימן של ר' אברהם אבן עזרא, שבו הוא רומז לשמו שלו – אברהם – באמצעות "כינוי", הסימן: **שית לך אב המון**, (ובמקום אחר: **כשתיל אב המון**), לפי בר' יז, ה: והיה שמך אברהם כי אב המון גוים נתתך.

כושר דמיון והמצאה ניתן למצוא גם בסימנים האלה, שאין הם ניסיון לנקוב בשם מחבר הסימן או לרמוז אליו:

עלי בן סלימאן: **ואביכן התל שם** (לפי בר' לא, ז) • ר' אברהם אבן עזרא (בסימן נוסף על השניים שהובאו לעיל): **אות מבין השכל** • ר'

יוסף קמחי: **אתכנה משלי בו** • ר' יצחק לוי: **נבואת המשכיל** • דוד בן שלמה יחיא: **כתבי שלם ונאה** • ר' אברהם בן קמביל: **הוכן שביל אמת** • סעדיה בן דנאן: **אני הכותב לשם**.

בסימנים לאותיות השורש, התקשו המחברים לקבוע סימנים בעלי משמעות (בגלל העדר אותיות השימוש ואמות הקריאה), ודרושה מידה רבה של דמיון וחקירה ודרישה למצוא בהם משמעות. להלן כמה מהם (בנוסף לאלה של מנחם ושל ר' יונה אבן ג'נאה, שהובאו במאמר):

דונש בן לברט: **חג ספר קץ עז**. כמו בסימן ה"נוספות" גם בסימן זה לעגו לו תלמידי מנחם, והציעו לו לשנותו לעז **קר חפץ סג** (= עז קר חפץ בסיג). • שלמה בן גבירול: **קט צח גזע ספרד** • עלי בן סלימאן: **טפסר זעק גד צח** • ר' אברהם אבן עזרא: **גט חסד קצר זעף** • ר' יוסף קמחי: **צד עט קח גזר סף** • משה קמחי: **רגז קטף עץ חסד** • סעדיה בן דנאן: **גע חז צדק טפסר** • שלמה די אוליוויארה: **גזע טף סרח צדק**.

יש חוקרים המנסים לפרש את שני הסימנים, ל"נוספות" ול"שורשיות", שנתן כל אחד מן המחברים, כמשפט שלם בעל משמעות. למשל, שני הסימנים של בן גבירול: **אני שלמה כותב** + **קט צח גזע ספרד** = אני שלמה כותב [בניסיון ללמד את הדקדוק וצחות הלשון של העברית, אך] מה מועטת צחות הלשון של יהודי ספרד.

[מאמר מפורט על כך, ראה: D. Rozin, "The Meaning of the Mnemonic Formulae for the Radical and Servile Letters in Hebrew", *JQR* o.s. VI (1894), pp. 475–501]

ב

סימן הזיכרון לתנועות הגדולות: לעומת הסימן של אליהו בחור, שהובא במאמר – **אלי יה הוא טוב**, מציג סעדיה בן דנאן: **פתחי חותם** (שמ' כח, יא ועוד). הוא מציין, כי החיריק בפ"א אמור לסמן חיריק מלא, אך "אין זה כי אם לסימן זכירה בלבד".

ג

להלן מבחר פסוקי מקרא או שברי פסוקים, שנקבעו לסימנים (סימנים אחדים ממין זה כבר הזכרנו לעיל):

סימן לשלושת משקלי העבר של הבניין הקל: ולא יכל משה לבא אל אהל מועד כי שָׁכַן עליו הענן וכבוד ה' מלא את המשכן (שמ' מ, לב) – משה בן יצחק בן הנשיאה, סעדיה בן דנאן ואליהו בחור.

שני "סימנים" במקרא, הרומזים לקיומם של שבעה בנייני פועל: א. אמרות ה' אַמְרוּת טהרות כסף צרוף בעליל לארץ מִזְקֶק שִׁבְעָתִים (תה' יב, ז). ב. חכמות בנתה ביתה חצבה עמודיה שִׁבְעָה (מש' ט, א) – אנונימי, קונטרס בדקדוק שפת עבר, מהדורת פוזננסקי.

סימן להבחנה בין תִּבְּל (= עולם) לבין תִּבְּל (= תועבה): אַרְבָּעָה המה קטני אָרֶץ (מש' ל, כד), לעומת שָׁשׁ הֵנָּה שָׁנָא ה' (שם ו, טז). כלומר: תִּבְּל (= ארץ) – ארבע נקודות (צירי + צירי), ואילו תִּבְּל (= שָׁנָא ה') – שש נקודות (סגול + סגול). – אליהו בחור.

לכל אחד מחמשת מוצאי האותיות (= העיצורים) נותן ר' יוסף קמחי סימן – שבר פסוק: אחה"ע – קרא בְּגֵרוֹן (יש' נח, א); גיכ"ק – ונפת מתוק על חֶפֶץ (מש' כד, יג); דטלנ"ת – לָשׁוֹן לְמוֹדִים (יש' נ, ד); זצשר"ס – לֶבֶן שָׁנִים (בר' מט, יב); בומ"ף – מוצא שְׁפָתֶיךָ (דב' כג, כד).

ד

מתוך עשרות רבות של סימני זיכרון, שנתקלתי בהם בקריאה בחיבורי חכמי הלשון בימי הביניים ובתקופות מאוחרות יותר, ראוי להציג גם את הסימנים האלה, המצטיינים בחריפותם או בהיותם מאלפים או משעשעים במיוחד. שני הראשונים הם של ר' יוסף קמחי, וארבעת האחרונים של אליהו בחור.

סימן לשמונה "שאלות" על הפועל (הקשורות בניתוח פעלים): **ל"ב שמ"ר חפ"ץ**: 1. פִּעְלָתוֹ (= זמנו: עבר, עתיד). בגלל "דוחק הסימן" – הרמיזה היא לאות למ"ד במלה "פעלתו" ולא לאות הראשונה – פ"א; 2. בְּנִינּוּ; 3. שורשו; 4. משקלו (= פועל אחר באותו המשקל); 5. רָאוּי (= צורתו המקורית לפי השיקול הדקדוקי; במונחי ימינו: הצורה המסומנת בכוכב); 6. תִּבְּרוּ (= אותו הפועל בזמן אחר); 7. פִּירוּשׁוֹ; 8. יוּצָא (= יוצא או עומד); גם פה הרמיזה היא לא לאות הראשונה אלא לצד"י.

סימן "האותיות הנבלעות בדגש" – **תנ"ו אלי"ה** (אולי פראפרזה על "תנו לָהּ", שבסוף "אשת חיל", משלי לא, לא): תי"ו – מִדְּבָר (>* מִתְּדַבֵּר); נו"ן – יִסַּע (>* יִנְסַע); וי"ו – אֶדְמָה (>* אֶדְמָה, לפי תפיסת המחבר); אל"ף –

מַכְלֵת (> *מַכְלֵת); למ"ד - יָקַח (> *יָקַח); יו"ד - אָצַק (> *אָצַק); ה"א - מַלְכָּם (יש' ג, טו; = מַה לָּכֶם, מָאָה (שמ' ד, ב; = מַה זֶּה).
הסימן **הכנויים** (= הַכְנוּיִים) לאותיות המשמשות ככינויי קניין: למשל, דְּבָרָה, דְּבָרָה, דְּבָרָנוּ וכו'.

סימן הרומז לארבע הסיבות לשינויים בניקוד השמות - **סרנ"ד**: סמיכות (דְּבָר - דְּבָר), ריבוי (דְּבָר - דְּבָרִים), נקביות (מֶלֶךְ - מַלְכָּה), כנויות (דְּבָר - דְּבָרִי, דְּבָרְךָ וכו').

סימן הרומז לארבע התנועות המשתנות - **ק"ץ ס"ח** (קמץ צירי סגול וחולם).

סימן לארבעת הפעלים התלת-עיצוריים, אשר למ"ד הפועל בהם היא ה"א (הגויה) - **תגנ"ך** (תְּנִיחָה, גְּבִיחָה, נְגִיחָה, קְמִיחָה).

ה

. שיטת סימנים מיוחדת במינה שימשה כמה מראשוני המדקדקים הקנאים (במאות האחת-עשרה והשתי-עשרה) למיון הפעלים. במקום חלוקה לבניינים ולגזרות, הם חילקו לקבוצות, שהמשותף לכל קבוצה הוא שוויון **בתנועה הראשונה** של צורת הציווי ובתנועה הראשונה של צורת העבר, או שוויון **בתנועה האחרונה** של צורת הציווי ושל צורת העבר. סימני הקבוצות במיון לפי התנועה הראשונה: **הָבֵא גָּנִי פָּרַת שְׁוַעַל כּוֹנֵן שִׁיחָה שִׁירוּ שְׁלַח מָכָה אָבָה עָלֵי בָרָךְ**. למשל: הָכָה, דְּבָר וְהִשְׁלִיךְ שייכים לאותה קבוצה, שסימנה **גָּנִי**: הציווי של כל אחד מהם פותח בפתח (הָכָה; דְּבָר; הִצֵּל; כתנועת הגימ"ל **בגָּנִי**), והעבר - בחיריק (הָכָה, דְּבָר, הִשְׁלִיךְ, כתנועת הנו"ן **בגָּנִי**). סימני הקבוצות במיון לפי התנועה האחרונה: **מָסַב עָדָה עָדִי בָקַע פָּרִי**.

[פרטים מלאים על שיטת הסימנים הזאת ראה במאמרי "שיטת הסימנים של 'דרכי הפועל העברי' לפי המדקדקים הקראיים אבו אלפרג' הארון ובעל 'מאור העין'", תעודה ז (תשנ"א), עמ' 249-279].

ו

אחתום בסימני זיכרון בני ימינו. את הראשונים שמעתי מפי דב בן-אליעזר, מורה תל-אביבי ותיק:

סימן למקרה של ה"א הידיעה בסגול: הַחֲלוּץ הַעֲגִף הַהָרוּג.

שלושה סימנים לתשלומי הדגש כשעי"ן הפועל גרונית: אל"ף ורי"ש "אריסטוקרטיות", מקבלות כל מה שלבן חפץ, תמיד תשלום דגש (גרש, מתאר, לבאר); ה"א ועי"ן – "דלת העם", מסתפקות במועט, תשלום רק בפועל (מטהר, מכער); חית – "חמור", לא מקבל מאומה (שחק, הצטחק, מגחך).

סימנים לפעלים בגזרות שונות: לשמונת הפעלים חסרי פ"י – צל רחל קדש (נצא, ילד, ירד, יחד, ילך [= הלך], יקע, ידע, ישב); לחמשת השורשים בגזרת נחי פ"י ה"שומרים" על היו"ד בבניין הפעיל (ימן, ינק, יטב, ישר, ילל) – מנטשל (על-שם מנצל, שחקן כדורגל מפורסם בשנות החמישים); סימן "משולב" לחמשת פועלי ל"א הבאים במשקל פועל בבניין קל (צמא, גרא, מלא, שנא, טמא) – צים שט – מרלן מ (= מרילין מונרו...). הראשון מכוון לאות הראשונה, והשני – לשנייה.

וסימנים משל עצמי:

סימן למקרי תשלום הדגש בה"א הידיעה – האיש הרמאי העור. סימן לתופעה של השתנות הצירוף חיריק ושווא נח לצירוף פתח וחטף פתח: מזרח – מערב (ישמר – יעבר, מפלגה – מערקה, מקרה – מעשה). פועל מרובע בהוראת ניתוח פעלים לשורש, בניין, זמן, גוף, לפי ראשי התיבות של ארבע המלים הנ"ל: שבזג ("לשבזג את הפעלים האלה", "שבזוג פעלים").

וראוי לסיים את הדברים בבית השיר הידוע, שהנוער העברי בוגר התיכון בארץ, לאלפיו ולרבבותיו, זוכר אותו (בלבד???) מלימודי הלשון: "פעל פעל התפעל – דגש בעי"ן חק ברזל!" נוסח אחר: "אל תפל!"